

Confirmarea religioasă a deciziei politice în Valahia secolului al XVII-lea*

Într-un studiu anterior¹ am încercat să sesizăm, în baza analizei documentelor de cancelarie, în ce măsură se operează o distincție între actele cu destinație civilă și cele ce sunt legate, într-un fel sau altul, de viața religioasă. Această deosebire, marcată dinamic într-o evoluție cronologică, împarte tranșant actele în privilegii ale Bisericii (întărite în mod constant și susținute cu blesteme finale) și în privilegii ale supușilor laici ai domniei. Acestea din urmă încep să renunțe la sancțiunea spirituală pentru a recurge la cea exclusivă temporală, concretă, a puterii. Rămân însă atașate formelor de constrângere spirituală actele civile ce prin însăși fragilitatea lor, resimt nevoia unei dublări de autoritate. Prezența blestemului în cazuri „atipice” devine o garanție suplimentară în fața contestațiilor ce pot apărea la distanță de câteva generații. Acolo unde nu există o linie clară de succesiune, unde adopțiunile și testamentele riscă să fie anulate de reguli cutumiare nenuanțate, din dorința de a asigura permanentizarea unei hotărâri se face apel la mijloace legate de sacru. De asemenea, actele de vânzare – cumpărare sau înfrățirile pe ocină, prin caracterul lor fluctuant, aproape capricios, implică factorul spiritual în garantarea menținerii deciziilor inițiale. Invocarea sancțiunii spirituale în finalul unor acte, insistența cu care apare, formularul specific utilizat în cazuri particulare ușurează observarea intervenției sacrului în viața cotidiană a oamenilor din trecut. De altfel, separarea celor două sfere – sacru și profan – în analizarea unei societăți tradiționale nu poate fi decât un gest relativ căci ele cunosc o întrepătrundere de care depinde însăși funcționarea societății respective.

Atât la nivelul vieții sociale, cât și la nivelul vieții politice, prezența elementului religios este determinantă. Autoritatea politică centrală, instituția domnească, este amplu marcată de funcția delegată pe care o deține, domnul fiind un „ales” al Divinității, legitimarea acestei poziții având prima sursă în alianța stabilită cu „împărăția cerească”. Nu vom zăbovi asupra caracterului puterii domnești², care se constituie dintr-o îmbinare a celor două autorități recunoscute, cea terestră și cea spirituală, ci vom încerca să identificăm elemente ale sacrului acționând între puterea centrală și supușii ei.

Dacă în studiul anterior starea documentelor mi-a permis să stabilesc ponderea și frecvența unor elemente, aici mă voi limita la emiterea unei serii de ipoteze ce vor fi ulterior analizate și statistic.

Hotărârea domnească și confirmarea ei religioasă

În secolul al XVII-lea se constată o diminuare importantă a utilizării blestemelor în actele de întărire a proprietăților particulare, actul scris ajungând să fie, în sine, o dovadă eficientă. Totuși aceasta nu elimină confirmarea cu martori care jură să spună adevărul căci, de cele mai multe ori, neîncrederea în actul scris ce se poate falsifica este endemică într-o societate de tradiție orală. Constrângerea spirituală își prelungește în acest mod existența chiar dacă ea nu mai apare în mod expres în textul documentelor domnești.

Situația este diferită dacă observăm privilegiile și proprietățile ecleziastice. La fiecare schimbare de domnie marile mânăstiri, beneficiarele unor poziții materiale însemnate, se grăbesc să obțină reconfirmarea scrisă a patrimoniului lor. De cele mai multe ori formulele de blestem, adevărate semne de fidelitate în fața tradiției³, amintesc neîncetat că una din obligațiile domnului, ca personaj sacru, este de a ocroti și a întări „casele lui Dumnezeu”.

O situație particulară, unde sancțiunea spirituală este nelipsită, fiind un mijloc de a asigura un precedent legitim și necesar, este prima înzestrare, consacrarea unei „mile domnești”. Matei Basarab întărește lui Drăghici și lui Ianiu postelnic satul Stejarul din județul Mehedinți, pentru „dreaptă și credincioasă slujbă țării la Țarigrad (...) și am pus domnia mea și blestem (...)”⁴. Același formular de confirmare îl are și Iancu căpitan ce primește „pentru credincioasă slujbă”, ocina de la Micșunești, județul Ilfov, care fusese a lui Necula vistier dovedit hiclean față de domn⁵. Datorită informației lacunare avute la dispoziție nu am putut stabili ponderea acestor acte acoperite de blestem în ansamblul înzestrărilor efectuate de domni pentru secolul al XVII-lea. În acest caz reținem ideea cu titlul de ipoteză că folosirea formulelor de blestem, variațiile conținutului lor în situații particulare, nu se datorează unui hazard sau unui stereotip de cancelarie, ci are motivații temeinice de a exista, motivații cu ample rezonanțe în practica socială și politică.

La acest nivel de confirmare a unei situații sociale prin intervenția directă a factorului politic, prezența blestemului consemnat la cererea beneficiarilor „și am făcut și zapise la mâna lor cu mare blestem” este din ce în ce mai des dublat și în cele din urmă înlocuit cu semne ale autorității domnești: „care din ei va scoate pâră și va scoate niscaiva cărți sau răvașe domnești sau zapise, să fie rea urgie și să dea la domnie gloabă 100 de ughi”⁶. Se merge astfel treptat dar hotărât spre garantarea inviolabilității unei hotărâri judecătorești prin impunerea unor amenzi. Trebuie spus că, datorită acestei strategii politice practice, scade frecvența blestemului din documentele de cancelarie domnească fără însă ca el să dispară în raporturile dintre indivizi, sau din sferele care au o minimă legătură cu sacralul. Astfel, domnul poate fi martorul unei dispoziții testamentare, de exemplu, în care caz formula de blestem lansată de personajul în cauză este consacrată printr-o altă formulă de grație, care consfințește ordinea dorită prin însăși implicarea celui mai înalt personaj al ierarhiei sociale⁷.

Jurământul și blestemul

Jurământul⁶, prin implicarea Divinității drept garant al adevărului afirmat sau al fidelității necondiționate față de adevăr, se învecinează sau chiar se asociază blestemului în practica socială și politică⁹. Această întâlnire a celor două elemente corespunde unei tradiții larg răspândite la nivel popular în sud – estul Europei. Delimitarea marginilor unei proprietăți („jurământul cu brazda în cap“) îndeplinește, de pildă, un ritual similar celui impus sau preluat de domnie în exercitarea justiției¹⁰. Jurământul este depus în biserică sau cel puțin în prezența simbolurilor puterii divine, crucea, icoana, Scriptura; martorii își angajează sufletele, ceea ce înseamnă că existența lor în eternitate¹¹ depinde de aceasta. Documentele slavone dovedesc, prin utilizarea frecventă a aceluiași termen desemnând jurământul și blestemul¹², că o detașare clară a celor două elemente se realizează nu la nivel terminologic, ci mai degrabă la cel al modului în care se desfășoară. În documentele redactate în limba română cele două acțiuni poartă denumiri deosebite, deși în multe cazuri ele sunt legate printr-o finalitate comună. Astfel, atât jurământul, ca angajare conștientă și permanentă, cât și blestemul, ca garantare a acestei angajări, presupun o pedeapsă virtuală în caz de nerespectare. Este elocvent credem, textul înțelegerii dintre călugării de la Cozia și rumânii mănăstirii din Studenița: „...iar pentru aceea am făcut și jurământ în sfânta biserică în Cozia (...) noi, călugării, să fim legați și supt jurământ și afurisiți de 318 părinți care sunt la Nicheea care vor mai scormi pâră pentru aceasta“¹³.

Nu știm dacă jurământul pe Evangheliie¹⁴ al boierilor la începutul unei noi domnii are asociat și blestemul, dar acte domnești în care jurământul¹⁵ apare, asociază acestuia, explicit sau implicit, o formă de constrângere spirituală. Acordul realizat între domnul Leon Tomșa și boieri în anul 1631, semnal al ofensivei clasei politice munțene în controlarea deciziei politice a țării, cuprinde jurământul domnului: „am făcut domnia mea legătură și jurământ mare, de am jurat domnia mea țării pre sfânta Evangheliie, cu mare afurisanie...“¹⁶. Într-o țară unde tradiția conferă puterii centrale o poziție dominantă, discreționară pe alocuri, unde arbitriul domnesc se face deseori simțit, unde legea este aplicată acolo unde ea servește interesele puterii, nimic nu poate garanta respectarea unei hotărâri în afara instanței superioare a Divinității. Tocmai de aceea, uzurparea poziției domnului în fruntea statului nu poate îmbrăca forme laice, raționaliste, căci o întregă ordine stabilă ar fi tulburată.

Un alt element intervine de asemenea în garantarea „contractului“ stabilit între domn și boieri, în apărarea și permanentizarea privilegiilor obținute într-o perioadă de slăbiciune a puterii centrale¹⁸. Elementul sacru, ca element suprem, în jurul căruia se încheagă legitimarea însăși a puterii domnești participă de astă dată la

consacrarea unui alt raport de forțe în stat: „...pre aceste pohte ale țării și ale sfatului, domnia mea m-am jurat cu mare jurământ, să aibu a ținea în viața domniei mele. Iar de voi călca una dintre acestea (puncte n.n.) atuncea acest jurământ să cază cu osândă asupra domniei mele și a feciorilor domniei mele. (...) iar cine va călca și va sparge și va strica, acela să fie trăclet și blăstemat de vlădica Hristos și afurisit de 318 părinți care sunt la Nicheia și să aibă a locui cu Iuda și cu Aria la un loc”.¹⁹

Uneori, în cadrul judecării, blestemul poate fi o acțiune distinctă care precede și este destinat să influențeze conținutul jurământului. „Cartea de blestem” concentrează în ea suma pedepselor pronunțate împotriva dușmanilor Bisericii, vine cu autoritatea ei spirituală să dea un plus de eficiență gestului de probare și impunere a dreptății. Eliberate de înalții prelați ai bisericii sau chiar de mărunti preoți, acționând în procesul de cunoaștere al unui adevăr²⁰, „cărțile de blestem” sunt o dovadă a împletirii celor două realități: sacră și profană; adevărul, dreptatea, valori creștine recunoscute, au ca administratori atât instituția domnească, cât și Biserica.

În cadrul unui proces juridic cercetat de domnie, cele două puteri, temporală și sacerdotală, se întâlnesc, atribuindu-și roluri specifice: „...au ales din Divan un boiarin de credință, Stan al II-lea sluger de l-au trimis cu jurământ și cu cartea vlădicăi Grigore, de afurisanie, la Goga armaș, ca să mărturisească cum va ști cu sufletul lui. Deci Goga armaș dacă a văzut acea legătură tare, se-au sculat înaintea vlădicăi de acolo, a mulți boieri și neguțători, mărturisind cu sufletul lui și cu mare blestem...”²¹.

Perenizarea hotărârii domnești

În dreptul scris, cu atât mai puțin în cel cutumiar, aplicat în Țările Române în secolul al XVII-lea, nu se ajunge la distincția dintre instituția domnească și persoana domnului, la o definire a puterii ca instituție abstractă și perenă²²; persoana domnului continuă să încarneze dreptul menit să asigure ordinea și să apere supușii. Astfel, aceasta nu poate exista în absența domnului, lipsind tocmai dimensiunea transpersonală a instituției centrale, ceea ce și determină caracterul limitat la durata unei domnii a dispozițiilor și hotărârilor domnești.²³

În încercarea de a asigura durabilitatea unei decizii, domnia face apel la întreaga forță a sacrului care transgresează timpul uman; integrarea acestei apărări de ordin spiritual urmează întotdeauna regulile unei ierarhii de prestigiu și de autoritate.

Monopolul instituit de Biserică în ceea ce privește administrarea sacrului este păstrat și întărit în cazul garanțiilor spirituale furnizate hotărârilor cu caracter social sau politic. Ele vădesc o intervenție sporită a documentelor emise de mitropolit sau de capii diverselor scaune patriarhale din Orientul creștin: Cărțile de blestem constituie adesea o fază preliminară necesară desfășurării judecăților sau delimitării unor proprietăți.

Credem că, proliferarea formelor de întărire cu blestem a actelor scrise care cuprind decizii pentru situații litigioase se bazează și pe evoluția socială și instituțională care se cristalizează în secolul al XVII-lea. Impunerea documentului scris în dovedirea hotarelor unei proprietăți este legată de necesitatea unei delimitări mai stricte și mai durabile a configurației acestei proprietăți. Înmulțirea proceselor în care litigiul principal este hotarul proprietăților poate demonstra această dorință de circumscriere fidelă a unei realități ce are tendința de a se stabili în forme consacrate juridic.²⁴

Sosirea patriarhilor din regiunile orientale și mai ales a celui constantinopolitan în Țările Române este un prilej de a realiza „întărirea, prefacerea și creșterea”²⁵ unor privilegii sub garanția ocrotirii acestor înalte personaje religioase. Dacă cele mai numeroase sunt actele de întărire a unor confirmări domnești privind patrimoniul mănăstirilor²⁶, dreptul acestora de a se administra²⁷ sau hotărârile testamentare²⁸, nu sunt absente nici deciziile care au o incidență politică. Atunci când Matei Basarab judecă pe trei din boierii săi cu mari funcții în divan, amintește că, înainte de a-i însărcina cu grija vistieriei (articol sensibil în activitatea guvernamentală), îi pusese să „jure cu mâna pe Evanghelie, făcându-le cărți cu mare blestem a patru patriarhi”²⁹, pentru că să-l slujească cu dreptate, să nu-l fure și nici să-l „hiclenească” cu ceva.

Aceeași asistență religioasă din partea Patriarhiei din Constantinopol este invocată de Alexandru Coconul când încearcă desființarea sloboziilor din Țara Românească, act social cu însemnate consecințe politice. Gestul domniei apare ca o inovție față de tradiție, rupând continuitatea formulelor de donație neîntreruptă. Arenga documentului patriarhal³⁰ prezintă o scurtă motivație ce apelează la precepte luate din cultura politică moralizatoare a „Oglinzilor principilor”³¹, în care se arată că ocârmuirea cea dreaptă este realizată „după legi”, și nu după „sila cea tiranică”, și se face în folosul supușilor. Cum împărțirea dreptății trebuie să se reverse asupra tuturor, unele privilegii apar ca neconforme cu acest ideal și deci trebuie șterse, pentru ca ordinea să nu dispară. Este semnalat în document „interesul cel îndreptățit și obștesc” în virtutea căruia domnul trebuie să guverneze. Aceste principii juste pot fi însă anulate de faptul că privilegiile conferite de domnii precedenți și-au asigurat perenitatea hotărârii prin „hrisoave și blesteme”, care, socotite într-o vreme folositoare, „au zădărnicit dările care s-au pus în anii noștri prin legiuită și dreaptă hotărâre politicească (subl. n.)”³². Aici intervine autoritatea patriarhului, singura legitimă în interiorul aceluiași spațiu de referință, care poate desființa constrângerile spirituale. Este de semnalat că un act prevăzut cu o sancțiune spirituală lansată de un patriarh nu poate fi „dezlegat” de o instanță ecleziastică inferioară, iar hotărârile luate în sinod patriarhal nu pot fi șterse de un singur înalt prelat. Atașamentul Bisericii orientate față de formele comunitare³³ de decizie revine ca argument ori

de câte ori o dispoziție este discutabilă, obiectându-i-se că nu a fost luată în sobor³⁴.

În ceea ce privește raporturile stabilite între domnie și Patriarhia de la Constantinopol trebuie spus că ele nu au un caracter de subordonare a uneia față de cealaltă, fiecare administrând o sferă distinctă. Actele patriarhale de confirmare sau de întărire a unui privilegiu au întotdeauna un precedent domnesc; domnia este cea care are datoria, în virtutea funcției delegate pe care o deține și respectând anumite principii, să stabilească echilibrul adevărat al tendințelor sociale și politice în interiorul țării. În acest mod, domnul are privilegiul de a controla gestul fondator, legitimarea și confirmarea acestuia. Patriarhul își dă binecuvântarea și își oferă protecția numai după ce verifică și anunță oficial în documentul său legalitatea întreprinderii sale. Chiril Lukaris întărește o danie³⁵, întrucât este „binecuvântată și dreaptă (...) după cum s-a încredințat dintr-o copie cu mărturii a scrisorii domnești...”

Caracterul public al blestemului

O problemă importantă ridicată de practica blestemului este cea a responsabilizării, un blestem rămânând ineficace dacă cel ce încalcă o dispoziție o face din ignoranță. Astfel, fie că acționează în practica juridică, politică sau cotidiană el trebuie să aibă un caracter public, obținut sau nu în forma unor ritualuri specifice. Blestemul lansat prin viu grai sau în scris este întărit de prezența martorilor, „oameni buni”³⁶. De asemenea, domnul când enumeră vechile „hârtii” în baza cărora reînnoiește un privilegiu, amintește de fiecare dată că acestea sunt însoțite de „mari blesteme” pe care le citește „în Divan, cu toți cinstiții dregători ai domniei mele”³⁷.

Nu știm dacă în cadrul Divanului se citea efectiv și conținutul blestemului, dar credem că actele mai importante, care sunt și apărate de formule speciale puteau fi într-adevăr citite cu această ocazie. Hrisovul lui Matei Basarab prin care se hotărăște scoaterea mănăstirilor de sub tutelă grecească, este supus în chip evident acestui tratament, el având și o circulație mult mai largă decât documentele cu destinație particulară. Astfel, amintind cadrul în care se desfășoară ceremonia promulgării și întăririi spirituale ale actului, domnul precizează că același blestem rostit cu această ocazie este notat întocmai. În partea introductivă se spune: „...știre facem cu acest hrisov al nostru...”; iar finalul este un lung blestem, în care formule luate din actele patriarhale se împletesc cu cele ale formularului de cancelarie locală sau pur și simplu cu teme escatologice întâlnite în predicile religioase³⁸. Actul de reconfirmare al lui Constantin Șerban arată și el atmosfera în care hotărârea cea dintâi este reconfirmată ca și publicul căruia i se adresează: „...facem știre tuturor dimpreună, așijderea și fieș-căruia câte unuia deosebit, cărora se cade a ști și a înțelege acest lucru, lăcuiitorilor țării noastre rumânești dintr-amândouă

rândurile, așa duhovnicilor ca și mirenilor, prea luminaților domni, prea sfinților Mitropoliți, de Dumnezeu iubiților episcopi prea-cinstiților arhimandriți, cinstiților egumeni, protopopi și preoți și diaconi și a tot cinul bisericesc, așijderea celor de bună rudă, boeri mari cinstiți și socotiți sfeatnici dregători, judecători și a toată mesererea tocmitori țării și tuturor boierilor mari și mici ai țării, cei de acum care sunteți de față și care vor fi după aceia în ani de veac, știre facem pre **tocmeală** și pre **legătură**...³⁹

Avem aici o prezentare a întregii ierarhii religioase și politice a țării, a categoriilor sociale, în ordinea însemnătății lor, chemate să dea un caracter public sancționării deciziei politice⁴⁰.

La același nivel al puterii întâlnim dezvoltarea unui adevărat ritual (legitim și el prin caracterul lui public) al blestemului ca formă supremă de judecată în care Dumnezeu singur dă verdictul. Este reprezentativ cazul pedepsirii celor trei vistieri ai lui Matei Basarab vinovați de trădare, dar mai ales de sperjur. Problema sperjurului⁴¹ apare cu adevărat gravă în mentalitatea medievală, căci ea reunește în negația ce o antrenează cu sine cele două elemente fundamentale, numele lui Dumnezeu, luat ca garant și autoritatea domnească, în fața căreia se ia angajamentul. Este de evidențiat faptul că în acest caz concret, Matei Basarab, „domn creștin“, nu aplică o pedeapsă conformă celei exclusiv de trădare, ci invocă printr-o ceremonie specifică, intervenția Divinității. Descrierea desfășurării ritualului este succintă însă formulele utilizate configurează ideea unei practici destul de frecvente (pe care de altfel o întâlnim funcționând și în Occidentul creștin)⁴²: „numai ce au lăsat domnul nostru și noi toți cu toată țara cu blestem, (...) care blestem înaintea noastră și înaintea adunării a toată țara, în sfintele odăjdii îmbrăcați și cu făcliile aprinse în mână înfricoșat și groaznic făcutu-l-au și blestemând stânsu-și-au făcliile, **cum iaste legea blestemului**“⁴³.

Iată că, în sfera puterii politice, blestemul este amplu utilizat pentru a se asigura stabilitatea în timp a unei decizii. El supune în egală măsură supravegherii și pedepsei divine decizia respectivă, dar și controlului comunității care poate păstra în conștiința sa că un anumit lucru este întărit de blestem.

Impunerea pe plan social a hotărârii devine cu atât mai puternică, cu cât este însoțită de elemente materiale. Astfel, Matei Basarab înscrie pe cruci de piatră (se cunosc două astfel de exemple) hotărârea privind obligația funcționarilor săi de a percepe o anumită taxă din veniturile viilor; crucile sunt apoi așezate una în Dealul Piteștilor, lângă Câmpulung, alta în mahalaua Târgoviștei. Putem reține mai multe elemente caracterizând aceste cazuri, care de altfel, nu sunt singulare, și anume: a. odată înscrisă în piatră, hotărârea nu poate fi ușor falsificată; b. scrisă pe o cruce, care prin însăși forma ei implică prezența divinității, hotărârea capătă mai mare greutate; c. așezată pe locul astfel ocrotit, ea este văzută zi de zi de întreaga comunitate; d. nu putem să nu facem apropierea cu crucile instalate de comunitățile

sătești și care există și astăzi, așezate fie în capul dealului, fie în mijlocul viei; aceste cruci se leagă de principalele ritualuri țărănești destinate să asigure prosperitatea recoltelor sau respectarea hotărârilor⁴⁴.

Este de semnalat deci că, în acest caz, practica domnească recurge în chip normal la elemente larg folosite în țările românești, Pravila și dreptul obișnuielnic întâlnindu-se atât în principiile ce determină o hotărâre, cât și în modalitatea concretă de aplicare și respectare a ei.

În sfera judecătorească, prin implicarea masivă a Bisericii în desfășurarea proceselor, ca și prin recurgerea tot mai accentuată la „cărțile de blestem” în faza depozitiilor cu martori, constrângerea spirituală dobândește și aici un caracter public⁴⁵. Ritualul citirii cărții de blestem, împărțășania în biserică, prezența unui reprezentant al Bisericii în momentul redactării unei mărturii scrise, sunt elemente care definesc conținutul unei societăți care nu cunoaște separarea raționalistă a profanului de sacru și care păstrează intimă prezența Divinității în orice acțiune socială și politică.

Mai greu de surprins documentar, dar nu fără relevanță istorică, este incidența blestemului în sfera vieții cotidiene. Deși blestemul este absolut interzis de către biserică în sfera privată, deci persoanelor „neprofesioniste”, el este totuși prezent în cronicile timpului. Cărțile canonice notează o departajare care se reflectă la nivelul penitenței impuse, între blestemul lansat într-o stare de furie și cel lansat ca injurie. Ambele forme duc la interzicerea de a frecventa biserica până la ispășirea pedepsei hotărâte de preoți⁴⁶.

Deseori blestemele reprezintă forme de rezistență în fața unor abuzuri domnești⁴⁷, în aceste forme sintetizându-se ideile prezentate mai sus: atașamentul față de tradiție, încercarea de perenizare a unei stări de lucruri consacrate, limitarea autorității domnești prin invocarea singurei puteri superioare acesteia, încrederea că dreptatea absolută rămâne un apanaj divin, „acolo unde nu este părtinire”⁴⁸.

Compoziția formulărilor finale și a blestemelor

În ceea ce privește conținutul formulărilor finale ale documentelor în decursul secolului al XVII-lea, se observă o tendință de îmbogățire a vechiului formular de cancelarie, proces ce are loc probabil și sub influența pătrunderii cărților de blestem ale patriarhilor. Astfel, se înregistrează prezența unor formule și personaje specifice formularului patriarhicesc, ele regăsindu-se uneori și în cazul documentelor redactate în particular, fără intermedierea cancelariei domnești. Acest fenomen se explică prin faptul că, documentele emise sub semnătura patriarhului sunt căutate și au o largă difuzare; cei ce le citesc destinatarilor sunt preoții bisericilor unde se desfășoară ritualul. Preoții sunt în același timp și redactorii actelor private conținând hotărâri testamentare, acte de vânzare – cumpărare sau înțelegeri din cele mai diverse

(înfrățiri pe ocină, împrumuturi etc.), ceea ce determină apariția unor contaminări la nivel popular, unde cărțile de blestem patriarhale nu sunt prezente⁴⁹.

Autorității mereu invocate a lui Iisus Hristos sau a părinților de la Nicheea li se adaugă alte nume sfinte care figurează cu titlul de martori sau cu cel de intercesori. În majoritatea cazurilor, sfinții chemați să aibă un rol activ în garantarea unei decizii sau privilegiu sunt sfinții patroni ai bisericii sau ai mănăstirii beneficiare ale actului respectiv. Sfinții Petru și Pavel apără patrimoniul mănăstirii de la Topolov din județul Argeș⁵⁰; „sfântul și făcătorul de minuni Nicolae al Miralichiei“ împreună cu Iisus Hristos garantează un privilegiu domnesc acordat mănăstirii sale Bucovățului⁵¹; sfinții arhangheli Mihail și Gavril sunt invocați în cazul mănăstirii Slobozia⁵². În toate aceste cazuri sfinții patroni sunt garanți în calitatea lor de martori, alteori ei pot fi chemați să participe efectiv la pedepsirea vinovaților și a îndemnătorilor acestora: „să-i bată Dumnezeu și sfântul hram Dimitrie și în trup și în suflet“⁵³.

Sfinții evocați în documente nu sunt numai patroni ai bisericilor, ci par a fi și ocrotitori ai personajelor particulare. În acest sens credem că putem interpreta frecvența invocare a Sfântului Ioan Botezătorul în documentele redactate de „Tudor grămatic“ din cetatea Bucureștilor, fratele logofătului Dumitru. Actele scrise de acesta, indiferent de destinația lor, îl desemnează pe Ioan Botezătorul drept coparticipant la săvârșirea justiției divine⁵⁴. În același timp, menționarea sistematică a acestui sfânt poate fi o dorință de individualizare, de ieșire din anonimatul propriu copistului de la curte. Este un mic subterfugiu de „spudei“, cum singur își spune Tudor copistul, care primește alte proporții când este vorba despre un învățat de talia lui Udriște Năsturel⁵⁵. Blestemele înscrise în acte de acesta se diferențiază prin caracterul cult pe care îl dobândesc: „...aceluia Domnul Dumnezeu să-i înconjoare domnia cu bună și fericită pace și bună sănătate și ani îndelungați (...) iar în veacul viitor să capete îndulcirea bunățăților cerești, prin mijlocire a născătoarei de Dumnezeu. Iar cine nu va cinsti și nu va pune să-l înnoiască (...) aceluia să-i trimită Dumnezeu năpasta lui Iov îndoită, cu care să se încerce trupul lui, fără odihnă, până la cea din urmă suflare și după moarte în chinuri neîncetate să se deschidă ochii săi și să fie anathema de cel în Treime slăvit Dumnezeu și de sfinții părinți 318 care sunt la Nicheia, amin“⁵⁶.

Cât privește personajele negative, trebuie spus că, pe lângă cele consacrate ca simbol al pedepsei perpetue, Iuda și Arie, mai apar cu frecvență destul de ridicată, numele „Dathan și Aviron“ care în Vechiul Testament sunt asimilate nesocotitorilor numelui lui Dumnezeu, deci simboluri ale sperjurului ce se adaugă trădării și ereziei.

Nu mai puțin importantă este apariția, în cadrul formulelor de blestem, a diavolului⁵⁷, încarnarea răului suprem, a cărui prezență era până acum subînțeleasă. Invocarea sa deschisă cu întregul cortegiu de consecințe ce-l presupune aceasta,

enumerarea detaliată a pericolelor celor mai temute apropiere blestemul din cărțile patriarhilor sau din unele documente domnești de adevărate predici, în care elementele escatologice medievale⁵⁸ alternează cu amenințările privind viața seculară. Acestea din urmă lovesc unele dintre sentimentele cele mai profunde ale ființei omenești, sentimente general răspândite în societatea românească din acea vreme. Dorința de a avea un destin pământesc complet, de a se căsători, de a-și întemeia o familie și de a avea copii era generală. Urmașii continuă numele, primesc averea și mai ales se preocupă de sufletele celor morți pentru a le asigura viața pe lumea cealaltă, intrarea în Rai și regăsirea neamurilor moarte⁵⁹. Or blestemul înseamnă refuzul împlinirii acestor aspirații umane celor ce nesocotesc și încalcă un act „cu legătură”. În documentul lui Constantin Șerban citat mai sus, ce reîntărește actul lui Matei Basarab de scoatere a mânăstirilor românești de sub stăpânirea grecească, se recunoaște influența cărților de blestem ale patriarhilor, care enumeră și dezvoltă toate aceste urgii, reluate din **Psalmul 108**: „curtea călcătorului de sobornicească legătură să rămână pustie și în lăcașul lui să nu aibă cine locui”, averea lui să fie spulberată, iar funcția dobândită de un altul, „feciorii lui să rămână săraci și nevasta lui văduvă”, să fie cu fiii săi ultima generație a neamului, pentru ca pomana sa „să se măture”. Acestora li se adaugă pedepsele de la sfârșitul lumii care au o valoare permanentă, cu cea de-a doua venire a lui Iisus. Pentru nesocotitor păcatul originar nu va fi uitat și iertat „păcatul lui mumă-sa să nu se cruțe și să fie în fața lui Dumnezeu de-a pururea”, iar la Judecata de apoi nu îi vor fi recunoscute botezul și faptele creștinești, ci va fi „luat cu păgânii”, deci nu va putea niciodată să se bucure de vederea Mântuitorului.

Ansamblul situațiilor analizate și al exemplelor citate ne permit să afirmăm că îmbinarea profanului cu sacrul este permanentă în societatea românească a veacului al XVII-lea. Raporturile ce se stabilesc între domn și supușii săi nu sunt exclusiv bazate pe forța coercitivă a statului, ci ele îmbracă forma prestigiului spiritual de care instituția domnească se bucură. De asemenea, în virtutea acestui fapt, printre instrumentele de guvernare ale domnului se regăsesc și cele ale constrângerii spirituale, la fel de eficiente ca cele bazate pe violența corporală. În administrarea acestor forme de sancțiune, domnia apelează la alianța sa cu Biserica, implicată ea însăși astfel, în acțiunea de guvernare.

O altă concluzie ce ar decurge din studiul prezentat este aceea că pedeapsa spirituală, girată de divinitate, nu este imaginată având numai consecințe ultime, la Judecata de apoi. Prin aplicarea ei, cele mai cumplite suferințe în viața terestră pot surveni nesocotitorului avertismentelor legate de blestem, ca și întregii lui descendențe.

Chiril, patriarh al Constantinopolului hotărăște în sobor să aprobe desființarea sloboziilor din Țara Românească în afară de Segarcea, Vaideei, Călinești, Căpreni, Stăncești, Putineiu – 1626.

Câți sunt iscusii în cele politicești mărturisesc osebirea dintre cârmuirea cea după legi și sila cea tirană, tirania cătând către câstigul însuși al asupritorului iar legiuita cârmuire către folosul supușilor și celor cârmuiți, iar între cei cârmuiți nici un folos nu-i mai mare ca păzirea dreptății unora față de alții, care e și temelia întregii stăpâniri. Pe aceasta dorind s-o păzească, într-un gând, față de supușii lor, toți preacinstiții și de neam bun boieri, de sub domnia prealuminatului și preaslăvitului și precucernicului și de sine stăpânitor domnului domn Io Alexandru voievod a toată Ungrovlahia, cel întru duhul sfânt iubit fiu al smereniei noastre, văzând dar pe cei ce locuiesc în slobozii, slobozi de toate leguilele dăjdii și dări iar pe ceilalți covârșiți de necurmatele biruri și fiind primejdie ca, după puțin, ori să nu mai slujească nimeni pentru dăjdile și birurile împărătești și toți să alerge spre slobozii ori să se împutineze încetul cu încetul țara și să se pustiască cu desăvârșire, cei din afară de slobozii pentru dările grele și neapărat trebuincioase, strămutându-se când au prilejul, la neamurile dimprejur. Neputincioși dar, fiind a găsi în vreun chip opreliște și leac nenorocirilor și la multe chibzuind deseori, având în grijă interesul cel îndreptătit și obștesc, și -au dat seama că trebuie să se ridice toate sloboziile boierilor, mănăstirilor și străinilor ca păgubitoare pentru stăpânirea lor și ducând la nimicirea celorlalți creștini și împreună slujitori și să-și plătească totii, îndeobște, dările împărăției, ca unii ce locuiesc acest pământ din moși-strămoși și stau sub o singură îndatorire de a sluji (...).

Iar dacă și celelalte slobozii au avut de la domni de mai înainte întărire prin hrisoave și blesteme, ca un lucru socotit oarecum folositor de către aceia, dările însă, care s-au pus în anii noștri prin legiuită și dreaptă hotărâre politicească, s-au zădărnicit datorită acestor hrisoave. Iar ei ca niște fii iubiți întru duhul sfânt, ai marii noastre catolicești și apostolicești a lui Hristos Biserici, au cerut ca și prin al nostru patriarhicesc pecetluit, dat în sobor, să se facă acest lucru: să nu se mai zică și să nu mai fie slobozii.

Smerenia noastră, întrucât o privește, văzând îndreptățită cererea lor, hotărăște în sobor, întru duhul sfânt, având încuviințarea și a preafericitului papă și patriarh al Alexandriei, chiar Gherasim, care se află de față și a celorlalți preafericiți arhieri și preacinstiți, întru duhul sfânt, frați iubiți ai săi și împreună liturghisitori, ca potrivit cu socotința folositoare și cu hotărârea lor, să se oprească dintre dânșii a mai fi slobozii de aci încolo. Iar dacă boierii sparg hrisoavele sloboziilor făcute pe vremuri

și, dealtminteri, și pecetluitele patriarhicești, să rămână fără răspundere și dezlegați și iertați de Tatăl și de Fiul și Duhul sfânt, de orice blestem, legătură, afurisanie și anatemă care sunt scrise în acele hrisoave și cărți pecetluite. Iar hrisoavele și gramatele patriarhicești care din vechime au întărit slobozii oriunde s-ar găsi să fie fără de tărie, netrebnice și fără putere și întru nimic să nu se țină seama.

Dacă însă cineva ar vrea să facă împotriva și să facă împotriva acestui pecetluit patriarhicesc, dat în sobor, făcut pentru țaria domniei acesteia și a țării, să fie afurisit de cea într-o ființă și de viață făcătoare și nedespărțită Treime și blestemat și neiertat și nedezlegat după moarte în veac și umflat și partea lui cu vânzătorul Iuda și să aibe blestemele celor 318 de Dumnezeu purtători părinți de la Nicheia, cu știința și a patriarhilor a toată lumea.

(28 aprilie 1626, documentul 55, **Documenta Romaniae Historica**, vol. XXI, pp. 98 – 99).

Hrisovul domnului Matei Basarab prin care se scot mai multe mănăstiri de sub stăpânire grecească – 1639.

Noi Io Matei Basarab voievod, cu darul lui Dumnezeu Domnitor și biruitor a toată Țara Românească, încă și unor părți de preste munte Amlășului și Făgărașului, Domn. Tuturor dimpreună așijderea și fiecăruia și câte unul deosebi, cărora cade a ști și a înțelege de acest lucru, locuitorilor țării noastre rumânești de între amândouă rândurile: așa duhovnicilor ca și mireanilor, prea luminaților domni, preasfințiților mitropoliți, de Dumnezeu iubiților episcopi, prea cinstiților arhimandriți, cinstiților egumeni, cu bună mândrie protopopi și preoți și diaconi și a tot cinul bisericesc, așijderea celor de bună rudă boeri mari cinstiți și socotiți sfeatnici, dregători, judecători și a toată mesererea tocmitorii țării, și tuturor boierilor mari și mici ai țării noastre iubiților, credincioșilor noștri cești de acum care sunteți de față, și carii vor fi după aceia în anii de veac.

Știre facem cu acest hrisov al nostru pentru că după obiceiul ce s-au înrădăcinat în toată lumea cu voia și cu învățătura domnului nostru Isus Hristos de rândul sfintelor mănăstiri, fostu-s-au întărit și aici în țara noastră de în zilele vechi și de în descălecata țării obicei ca acelea, a zidi bunii și de Dumnezeu iubitorii creștini, domnii și mitropoliții, episcopii, boierii și fiestecine de în puternicii locuitorii țării, case dumnezeeești sfinte mănăstiri, prin munți și prin păduri ca și prin orașe întru mulțimea slăvii a numelui lui Dumnezeu și întru lauda preacuratei și a tuturor sfinților lui Dumnezeu și întru locuința și hrana acelora care, după cuvântul sfintei Evanghelii, lumea și ale lumii toate lăsate și au mers după Dumnezeu și întru vecinică pomană a lor și întru ertăciunea păcatelor și întru cinstea țării, și a le întări cu moșii și cu averi clătitoare și neclătitoare. Care obicei ținutu-s-au și s-au păzit până în vremile noastre și ani acum mai de pe urmă, când să întâmplă de stătură a

fi mitropoliți și domnitori țării, oameni străini încă nu cu lege sfântă ci cu neamul, cu limba și cu năravurile cele rele adică greci, care după ce nu se îndurară, nici se leneviră, în viața biruinții lor a izmeni și a pune jos obiceiurile cele bune, bătrâne ale țării, pentru care stricăciune a obiceiurilor, curând le fu a aduce și țara la răsăpire desăvârșit și la pustiire și pre dânsa pustiind-o nu se rușinară, nici se temură a atinge năravul lor cel rău și de sfintele mănăstiri domnești ale țării, ci îndrăzniră a călca obiceiurile mănăstirilor și pravilile ctitorilor, domnilor celor bătrâni ce au fost legiuit ei de sfintele mănăstirile lor, a le pune jos și a intra în blestemele lor și spurcându-și mâinile lor cu orbitoarea mită sub hicleană haină începură a cărcumări și a vinde sfintele mănăstiri ale țării și lavrele domnești, a le supune metoase dajnice altor mănăstiri de pre în țara grecească și de la Sfetagora făcându-le hrisoave și închinăciune fără de știrea sfatului și fără de voia soborului și a nimănuui din locuitorii țării, ca să le biruiască și să le moștenească în veac. Ce milostivul Dumnezeu nu de tot și până în sfârșit ne prididi a străini la aceia, nici au trecut rugăciunile, lacrămile, suspinile acelor părinți duhovnici gonți de străini de prin locuințele lor în silă și fără dreptate, ci iarăși întorcându-și mila cea mare dumnezeiască pre această săracă țară și pomenind milele lui cele de demult ce le-au făcut cu neamul nostru băsărăbesc cu cei domni moșneni ai țării, carii a multe sfinte mănăstiri și biserici fură zidite și miluitori și acele mili de demult vrând a le înnoi iarăși aceluiași neam băsărăbesc, spre gonirea străinilor și spre adunarea moșnenilor țării (...).

...așa au tocmît, cum acele sfinte lavre domnești care le-au închinat acei domni și vlădici străini, pentru mita fără de voia și fără de știrea nimănuui de le-au supus metoase și dajnice altor mănăstiri din țara grecească de în Sfetagora și de pre aiurea, însă mănăstirile anume: Tismana, Cozia, Argeșul, Bistrița, Govora, Dealul, Glavaciogul, Snagovul, Cotmeana, Valea Râncăcioul, Mislea, Bolintinul, Câmpulung, Căldărușani, Brâncoveni, Sadova, Arnota, Gura – Motrului, Potocul, Nucetul, Tânganul, acelea toate să fie în pace de călugării străini (...).

Iar cine din domni care ar alege Dumnezeu după petrecerea noastră sau din vlădici sau din episcopi sau din boieri mari, puternici să va ispiti vreodinioară (...) acela om, domn să fie, episcop sau orice boieri mare va fi, ori străin ori din țară, acela om dimpreună cu îndemnătorii lui, să aibă a moșteni blestemul soborului, arhierilor, egumenilor și a toți preoții țării. Care blestem înaintea noastră și înaintea adunării a toată țara în sfintele odăjdii îmbrăcați și cu făclii aprinse în mâini înfricoșat și groaznic făcutu-l-au, și blestemând stinsuși-au făcliile cum este legea blestemului, care blestem într-acest hrisov al nostru, arătăm și-l punem înainte, cum pre om carele va îndrăzni a sparge această sobornicească legătură dimpreună cu îndemnătorii lui să-l spargă domnul Dumnezeu, să-i vie cursa care nu o știe și vânătoarea ce i-au

ascuns să-l cuprinză și într-acea cursă să cază, să-i fie curtea cu pustie și întru lăcașul lui să n-aibă cine lăcui, să se șteargă numele lui din cartea vieții și cu dreptii să nu se scrie, să puie Dumnezeu pre păcătosul asupra lui și diavolul să stea de-a dreapta lui, când se va judeca să iasă osândit și rugăciunea lui să fie întru păcat și să fie zilele lui puține și dregătoria lui să o ia altul, să fie feciorii lui rămași săraci și muierea lui văduvă și să fie gonțiți din casa lor, datornicii să caute toate câte sunt ale lor, să jehuiască străinii osteneala lor, osfințitori să nu aibă și nici cineva a-l milui, să fie feciorii lui de peire, într-un neam să se măture pomana lui, să se pomenească strămbătatea părinților înaintea lui Dumnezeu și păcatul mâni-sa să nu se curățească ce să fie înaintea lui Dumnezeu pururea, să cază de dușmanii lui în deșert, să gonească vrăjmașul pe sufletul lui și să-l ajungă și să calce în pământ viața lui și vestea lui în țărână să o puie și să se măture de pre pământ pomana lui și la sfârșenie să se ia cu păgânii în ziua de înfricoșata judecată să nu vază slava lui Dumnezeu și foc și spuză și vânt vihorât să fie partea paharului lui, împreună cu Iuda și cu Aria și aceasta să se întâmple lui a nemeri în valea mătci focului cu trei ori anatema, 318 sfinți părinți de la Soborul Nicheii. (...)

(I. Brezoianu, **Mănăstirile zise închinat și călugării greci**, București, 1861, pp. 135 – 142.)

Crucea de piatră din timpul lui Matei Basarab așezată în poalele Dealului Piteștilor, în locul numit „Târgul Dealului” – 1635

Adecă eu robul lui Dumnezeu, Ion Mateiu voievod și domn Țării Românești, văzând domnia mea plânsoare acestor săraci care au vii în Dealul Piteștilor că-i asupresc vin(ări)cerii de nu le iau de în zeace vedre una, cum au fost obiceiul de alți domni bătrâni, ce îi asupresc de-i cer mai mult; deci domnia me m-am milostivit de am pus legătură în această sfântă cruce cine va hi vincear ori în domnia mea, ori în urma domniei mele, la alți domni și va călca această tocmeală i nu va lua de în zeace vedre una și de vas bani 30 și de plocon bani 12 și de părpăr la unul care va vinde vas, să dea bani 12, de va strica această legătură să fie afurisit și blestemat de vlădica Isus Hristos și de 318 oteți și să fie cu Iuda și cu Arie la un loc în veaci.

(Virgil Drăghiceanu, **Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice**, București, 1911, p. 148.)

- * În redactarea articolului am folosit unele documente aflate în manuscris la Institutul de Istorie Nicolae Iorga din București; datorez vii mulțumiri direcției Institutului și membrilor Secției de Documente.
1. Cristina Codarcea, **La malédiction dans les anciens documents de la Valachie**, RESEE, 1994, nr. 1 – 2, pp. 53 – 61.
 2. Există o foarte bună literatură în acest sens. Noi vom face trimitere doar la două titluri clasice: J.N. Figgins, **The divine right of Kings**, Cambridge, 1914; Alphonse Dupront, **Sacre, autorité, pouvoir: profil d'anthropologie historique** în **Le sacre des rois**, Colloque international d'histoire sur les sacres et couronnements royaux, Reims, Paris, 1985, pp. 315 – 342.
 3. **Hurmuzaki**, vol. XIV, p. III, București, 1936, p. 15 – Vasile Lupu către călugării de la Muntele Sinai: „...nu socotim potrivit să ne apucăm de înnoiri, ci numai ce au făcut cei vechi după putință să le ținem nezguduite, căci și zice o vorbă: nu treceți peste hotarele veșnice pe care le-au pus părinții noștri.”
 4. 24 octombrie 1632 – doc. 425, **Documenta Romaniae Historica**, vol. XXIII, Ed. Academiei, București, 1969, p. 623.
 5. 19 ianuarie 1633 – doc. 4, **DRH – B**, vol. XXIV, Ed. Academiei, București, 1974, p. 6.
 6. 25 mai 1634 – doc. 281, **DRH – B**, vol. XXIV, p. 377.
 7. 20 august 1628, doc. 147, **DRH – B**, vol. XXII, p. 312 – Alexandru Iliăș: „...Dumitru vornic a venit în divanul cel mare, înaintea domniei mele și înaintea tuturor cinstiților dregători ai domniei mele (...) și am văzut domnia mea și zapisele lui Dumitru vornic la mâna lui Bunea logofăt cu mulți boieri martori și întărite cu blestem (...) iar cine va strica această miluire, acel om să fie blestemat de trei ori și afurisit de 318 părinți ce sunt la Nicheia și să aibă parte cu Iuda și cu blestemul Arie (...) De acea am dat și domnia mea slugii mele Bunea logofăt ca să fie acele ocine de dedină și de ohabă de nimeni neclintit, **după porunca domniei mele.**”
 8. Emile Benveniste, **Il vocabulario delle istituzioni indoeuropee**, 2 vol. Torino, 1981.
 9. Paolo Prodi, **Il sacramento del potere. Il giuramento politico nella storia costituzionale dell'Occidente**, Milano, 1992.
 10. Paul H. Stahl, **Gli statuti delle comunit`a**, în **Carte di regola e statuti delle comunit`a rurali trentine**, Milano, 1991, pp. 1 – 9.
 11. D. Mototolescu, **Jurământul cu brazda în cap** în „Revista pentru istorie, arheologie și filologie”, XVI; val. Al. Georgescu și O. Sachelarie, **Judecata domnească în Țara Românească și Moldova. 1611 – 1831**. Partea a II-a. **Procedura de judecată**, București, 1982, pp. 32 – 34.
 12. Damian P. Bogdan, **Documentele privind Istoria României. Introducere**, vol. II, București, 1956.

13. 3 octombrie 1633, doc. 155, DRH – B, vol. XXIV, p. 208.
14. Fulvio Crosara, „**Jurata voce**“ **saggi nel giuramento nel nome dei re e degli imperatori dall'Antichit`a pagana al medioevo cristiano** în partea III, **Il cristianesimo**, în „Annali della Facolt`a giuridica dell'Universit`a di Camerino“, XXX, 1964, p. 1 – 75.
15. În Imperiul bizantin jurămintele se multiplică în viața socială îmbinând credința creștină cu fidelitate față de împărat, v. Michael McCormik, **Eternal Victory: triumphal Rulership in late Antiquity, Byzantium and the early medieval West**, Cambridge – Paris, 1986, pp. 235 – 236, 313 – 314, 333 și Nicolas Svoronos, **Le serment de fidélité `a l'empereur byzantin et sa signification constitutionnelle**, în **Etudes sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l'Empire byzantin**, Londra, 1973, pp. 106 – 142; pentru Țările Române v. Andrei Pippidi, **Tradiția politică bizantină în Țările române**, București, 1979.
16. 15 iulie 1631, doc. 255, DRH – B, vol. XXIII, pp. 406 – 408.
17. Henri H. Stahl, **Controverse de istorie socială românească**, București, 1969, pp. 17 sq.
18. Vlad Georgescu, **Istoria românilor de la origini până în zilele noastre**, Academia româno – americană de științe și arte, vol. IV, Oakland – California, 1984, pp. 46 – 49.
19. 15 iulie, doc. cit. p. 408.
20. Alex. Constantinescu, **Jurământul judiciar în vechiul drept bisericesc** în „Biserica ortodoxă Română“, 92, 1977, nr. 9 – 10, pp. 1261 – 1265.
21. doc. 333, DRH – B, vol. XXIV, p. 442.
22. Paolo Delogu, **Germani e Carolingi** în (dir.) Luigi Firpo, **Storia della idee Torino, politice, economiche e sociali**, vol. II, „**Ebraismo et cristianismo. Il medioevo**“, Torino, 1983, pp. 3 – 55, arată că această distincție între persoana regelui și instituția regală se cristalizează deja în regatul vizigot din Spania secolului VII și se impune în Occident în secolul IX.
23. Val. Al. Georgescu și P. Strihan, **Judecata domnescă în Țara Românească și Moldova (1611 – 1831)**. Partea I **Organizarea judecătorească**. Vol. I (1611 – 1740), București, 1979, p. 32 – 33.
24. Henri H. Sthal, **Studii de sociologie istorică**, București, 1972, capitolul II, pp. 63 sq.
25. Februarie 1630, doc. 43, DRH – B, vol. XXIII, p. 80; Patriarhul Chiril al Constantinopolului întărește dreptul mănăstirii Cozia de a-și alege egumen fără nici un amestec din afară.
26. Ianuarie 1657, ms. **Arhivele Statului București**, Măn. Câmpulung, LVI/13, în **Arhiva Institutului N. Iorga**, Macarie patriarhul Antiohiei întărește mănăstirii Câmpulung daniile și așezământul lui Matei Basarab.
27. Decembrie 1664, doc. CCLXXIII, **Hurmuzaki**, vol. XIV, p. 202, prin care patriarhul Constantinopolului întărește dreptul mănăstirii Tismana de a se conduce după datina sfântului Nicodim. La 1681 un alt patriarh al Constantinopolului, Iacov, scrie: „deci pentru dovedire și siguranță veșnică a apărării acestei mănăstiri (Cotroceni

- n.n.) și a danie domnești către dânsa... s-a dat această carte patriarhicească de legătură cu pecete" (*idem*, doc. CCCXIII, p. 230).
28. Februarie 1626, doc. 11, DRH – B, vol. XXI, p. 15; Chiril Lucaris patriarhul Constantinopolului întărește mănăstirii Bolintin satele lăsate de jupâneasa Neacșa; același Chiril întărește dania făcută de Radu Mihnea lui Pătrașcu postelnicul, fiul „legiuit” al lui Petru Cercel (Hurmuzaki, vol. XIV, p. 115, doc. CCXVII).
29. Șerban Răzeșul, **Iarăși despre Mitropolitul Ignatie Sârbul** în „Biserica ortodoxă română”, n. 11 – 12, 1964, pp. 1084 – 1100.
30. 28 aprilie 1626, DRH – B, vol. XXI, doc. 55, pp. 98 – 99.
31. Alexandru Dușu, **Cărțile de înțelepciune în cultura română**, Edit. Academiei, 1972, p. 65 – 104.
32. DRH – B, vol. XXI, p. 99, doc. cit.
33. Nicolae Dobrescu, **Lămuriri canonice – istorice asupra sinodului și asupra organizării bisericești din Biserica ortodoxă**, București, 1908.
34. 14 mai 1657, ms. **Arhivele statului București**, Doc. Ist. XI/239, în Arhiva Instit. N. Iorga; Constantin Șerban reînnoiește actul lui Matei Basarab de scoatere a mănăstirilor țării de sub autoritatea grecească – „...li s-au făcut hrisoave și închinăciune fără de știrea sfatului și fără de voia soborului...”
35. Doc. CCXVII, **Hurmuzaki**, vol. XIV, p. 115.
36. Iulie 1628, doc. 125, DRH – B, vol. XXII, p. 275.
37. 6 februarie 1660, ms. **Arhivele Statului București**, Mitropolia Țării Românești, LIII/4, în **Arhiva Instit. N. Iorga** – 15 aprilie 1626, doc. 50, DRH – B, vol. XXI, p. 91.
38. 1639, documentul lui Matei Basarab publicat de I. Brezoianu, **Mănăstirile zise închinat și călugării greci**, București, 1861.
39. 14 mai 1657, ms. cit.
40. Gheorghe I. Brătianu, **Sfatul domnesc și adunarea stărilor în Principatele române**, Evry, 1977.
41. Bernard Guenée, **Non perjurabis. Serment et parjure en France sous Charles VI** în „Journal des savants”, iulie – decembrie 1989, pp. 241 – 257; Bernard Guindon, **Le serment, son histoire, son caractère sacré**, Ottawa, 1957.
42. În **La chanson de la croisade albigeoise** întâlnim același ceremonial al blestemului însoțit de stingerea lumânărilor, procedeu folosit și în ritualul excomunicării.
43. Șerban Răzeșu, **op. cit.**, p. 1093.
44. Paul H. Stahl, **L'organisation magique du territoire villageois roumain**, în „L'Homme”, XIII, nr. 3, 1973, pp. 150 – 162, citează utilizări similare ale crucii în practica țărănească.
45. Georgescu, Sachelarie, **op. cit.**, vol. I, partea a II-a.
46. **Molitvelnic Bogat**, București, 1819, **Despre pedepse**.

47. Cristina Codarcea, **L'ancien système fiscal roumain**, în „Sociétés européennes“, nr. 9, Paris, 1992, pp. 49 – 56; pentru Moldova se poate observa în secolul al XVII-lea clar documentată această formă de rezistență în fața fiscalității apăsătoare; blestemele figurează în argumentația cronicarilor, mergând până la situația în care un domn (Petru Șchiopul) renunță la tron pentru a nu-și „atrage blestemele săracilor“ prin sporirea impozitelor.
48. 20 aprilie 1632, doc. 358, **DRH – B**, vol. XXIII, p. 548.
49. 24 aprilie 1632, doc. 361, **DRH – B**, vol. XXIII, p. 552 – Mușat al doilea vistier lasă mănăstirii Argeș partea lui din Mușetești și Nucșoara, iar formula de blestem din testament are printre altele și următorul conținut: „...iar cine va nesocoti, să nu aibă unde veni după mine și pietrele să se sfărâme și lemne să putrezească iar trupul aceluia să nu-l mănânce pământul“.
50. 1633, doc. 98, **DRH – B**, vol. XXIV, p. 130.
51. 1634, doc. 310, **DRH – B**, vol. XXIV, p. 420.
52. 1634, doc. 382, **DRH – B**, vol. XXIV, p. 509.
53. 1657, ms. **Arhivele Statului București**, Mănăstirea Căldărușani, XXVII/6, în **Arhiva Instiit. N. Iorga**.
54. Doc. 52, 56, 116, 237, **DRH – B**, vol. XXIV; în același spirit este și documentul din 1659 al Doamnei Ruxandra soția lui Alexandru Lăpușneanul, unde se scrie „am hotărât că vor face pentru mine (călugării n.n.) pomenire de șase ori pe an până la sfârșitul lumii, în ajunul hramului marelui meu sfânt Nicolae...“, **Hurmozaki**, vol. XIV, partea I, pp. 46 – 47.
55. Dan Horia Mazilu, **Udriște Năsturel**, București, 1974.
56. Martie 1628, doc. 31, **DRH – B**, vol. XXII, p. 54.
57. 1650, ms. **Arhivele Statului București**, Doc. Ist., ms. rom. 907, f. 33 – 34: „...să puie Dumnezeu pre păcătosul asupra lui și diavolul să stea de-a dreptul lui...“.
58. Tema este des întâlnită în literatura „populară“ v. „Legenda sfântului Sisinie“ în **Codex Sturzanus**, Ed. Academiei, București, 1992; de asemenea în Occident, în predicile eclaziastice este amplu dezvoltată – (dir.) Vittorio Dornetti, **Il diavolo in pulpito. Spettri e demoni nelle prediche medievali**, Milano, 1991.
59. Paul H. Stahl, **Et ils se marierent et ils eurent beaucoup d'enfants; la pérennité de la maisnié**, în **Le prix de l'alliance en Méditerranée**, (dir.) John Peristiany, Paris, 1988, p. 273 – 292.